

Н. Ф. Соценко,

Харківський національний економічний університет ім. Семе́на Кузне́ця, м. Харків

МОВА ЯК ЗАСІБ ВИЯВЛЕННЯ АВТОРСЬКОЇ ІНТЕНЦІЇ В НОВЕЛІ М. ХВИЛЬОВОГО «КІТ У ЧОБОТЯХ»

У статті досліджується функція лексико-фонетичного складу мови Хвильового у ранній новелі «Кіт у чоботях», яку можна розглядати як зразок стильової манери автора. у статті представлено взаємозв'язок звуку та кольору. Це дозволило простежити зв'язок між жанровими особливостями новели та мовними експериментами автора.

Ключові слова: новела, лексика, ритм.

В статье исследуется функция лексико-фонетического состава речи Хвильового в ранней новелле «Кот в сапогах», которую можно рассматривать как образец стилизованной манеры автора. В статье представлена взаимосвязь звука и цвета. Это позволило проследить связь между жанровыми особенностями новеллы и речевыми экспериментами автора.

Ключевые слова: новелла, лексика, ритм.

The article deals with the function of lexical and phonetic composition of Hvylovoy's speech in the early short story «The Puss in Boots», that can be considered as a model of the author's style manner. The interaction of a sound and colour is presented in the article. It allowed to trace the connection between the genre peculiarities of the short story and the speech experiments of the author.

Key words: short story, vocabulary, rhythm.

Сучасний лінгвостилістичний підхід до аналізу мови художніх творів вимагає врахування усіх компонентів тексту. Мовний рівень літературних творів розглядається як одна із складових художньої структури. Предметом більшості досліджень в сфері лінгвостилістики є засоби мовної виразності, що складають особливу естетичну систему письменника [3, 5, 7, 8, 9].

Творчість М. Хвильового привертала увагу дослідників різних поколінь, але традиційною є думка, що новела «Кіт у чоботях» (1921) належить до учнівських творів [1, с. 285], тому інтерес науковців був спрямований на тексти, написані пізніше. Агеєва В. П. вважає «ключем до розкриття стильової магії М. Хвильового ... новелу «Арабески» (1927)» [1, с. 285]. Уявляється, що мова новели «Кіт у чоботях» презентує всі особливості стилю Хвильового, який «засвідчував утвердження нової манери письма» [1, с. 285]. Новела як жанр давала можливість для експериментальних досліджень.

Аналізуючи текст новели стає зрозуміло, як її естетичний зміст реалізується засобами композиції, образної системи і мови. Полісемантичний зміст новели має єдиний «фокус – художнє бачення дійсності образом автора». У новелі «Кіт у чоботях» образ автора співпадає з образом оповідача. «Вона писала так: «Товаришу Миколо (це до мене, Микола Хвильовий)»» [10, с. 166]. Свідомістю реципієнта «товариш Микола» сприймається як молода освічена людина, письменник, який ще зовсім недавно був бійцем. Але війна скінчилась і настав час рефлексивної дії, час осмислення подій, що відбулися і відбуваються. Отже, авторське «Я» представлене в новелі двома іпостасями: автор-оповідач і персонаж твору одночасно.

Формою викладу Хвильовий обирає розповідь від першої особи, (що в значній мірі ліризує епічний твір), це суцільний монолог, який імітує плин думки, потік свідомості письменника-оповідача. Мовлення від «я» часто переривається запинаннями до самого себе.

У новелі «Кіт у чоботях» письменник пише про жінку, з якою його звела доля в роки революційних потрясінь і одбирає для цього лише два епізоди: перший – він і вона на війні, але не в момент бою (що надзвичайно важливо для розуміння твору: не героїзувати час); другий – він і вона в мирному оточенні. Така імпресіоністична фабула новели. Специфіка новели вимагає конденсації виразових засобів, художнього лаконізму. Новела не має можливостей широкої описовості, детального розгортання подій, формування характерів. Багато матеріалу, лишається за рамками оповіді. Однак окреслити її лише так, це означає не помітити «латентні сенси» (вираз Ю. Безхутрого).

Новела «Кіт у чоботях» починається зненацька, як продовження перерваної бесіди, начебто уявний співрозмовник добре знає, про що говорили раніше.

«Отже, про глухе слово:» [10, с. 154] (тут і далі курсив мій – Н.С.)

Читач мусить здогадатись, хто той уявний співрозмовник, з яким можна говорити про слова? Зі змісту новели він розуміє, що помилився, співрозмовника, навіть мовчазного нема, він потрапив до творчої лабораторії письменника, став свідком народження художнього твору.

Автор новели «Кіт у чоботях» постав перед проблемою визначення жанру свого твору «Я ... хочу, ... щоб була пісня пісень, ... щоб був – Гімн» [10, с. 155] і вибору імені для своєї героїні. Саме з цього епізоду починається новела. Ми застаємо його у процесі роздумів і сумнівів («Хіба я створю гімн?» [10, с. 155], «Я ... не роман пишу, а ... маленьку пісню» [10, с. 156], «Коли я буду відомий письменник, тоді я напишу велику драматичну поему: «Кіт у чоботях»» [10, с. 159]). З таким же напруженням автор розмірковує і над питанням: чи лишити їй ім'я, яке вона одержала при хрещенні чи називати так, як її звали в загоні. Ось він стоїть перед дилемою, що вибрати: Гапка чи товариш Жучок. Далі ідуть філологічні, мовні, етимологічні і етичні дослідження, пов'язані з асоціативним мисленням.

«Гапка – глухо.

А от гаптувати – це яскраво, бо гаптувати: вишивати золотом або сріблом.

...А то буває гаптований захід, буває схід, це коли підводиться або лягає заграва.

Гаптований – *запахне слово*, як буває лан у вересні або трави в сіновалах – трави, коли йде з них дух біля плавневої осоки» [10, с. 155].

Асоціативна уява письменника використовує незвичну метафору: *слово глухе, яскраве, запахне*. Метафора будується на порівнянні слова з кольором, запахом, звуком. А асоціативний ланцюг веде до ім'я жінки. Так створюється мальовнича картина, уявний екфрасис: написаний яскравими духмяними фарбами. І тут автор не шкодує поетичних засобів мови. На маленькому відрізку тексту він використав і метафору, і порівняння, і уособлення – це складові тропів.

Тропи відіграють дуже важливу роль в інтерпретації тексту. Але слід зауважити, що лексична система мови уже сама по собі містить образність, а в літературному творі образність твориться узуальною і контекстуальною образністю слів. Лексика використовується письменником для змалювання суспільно-політичних ситуацій.

Хвильовий вдається до узуальної образності, малюючи стосунки, які склалися між червоноармійцями і Гапкою, товаришем Жучком. «... Іноді ми їй кажемо:

– Слухай, товаришу Жучок! Чи не можна з тобою пожирувати?

Тоді ми чуємо:

– Дзуськи!» [10, с. 159]

Згрубіло-жаргонні слова «пожирувати», «дзуськи», в яких виражені дружньо-іронічні відносини між жінкою і чоловіками мають вульгарно-просторічне забарвлення, і це робить їх емоційно експресивними, багатоплановими. В них прихована і авторська іронія, і заздрість чоловіків «пареньку».

Слово «пожирувати», безумовно відноситься до експресивної лексики, має знижену стилістичну конотацію, бо в ньому чути жарт, фамільярність у стосунках. Так говорять люди у новелі про кохання. Не залицятись, навіть не загравати, не упадати, а «пожирувати». Змістове навантаження дієслова просторічного характеру полісемантичне. Воно приховує іронію автора, легкий сум оповідача, підкреслює цинічність героїв. Вульгарний жарт вживається по відношенню до найвищих, найпрекрасніших, найінтимніших людських стосунків. Іронічний зміст фрази примушує замислитись над її підтекстом.

У новелі «Кіт у чоботях» Хвильовий дбає про виразність, соціальну і психологічну значимість діалогу. Діалоги конструюються то як розмова двох голосів, то як багатоголосся в масових сценах, то як психологічно двопланове внутрішнє мовлення-думання. Але в цій новелі його персонажі не мають монологічної мови, яка б впліталась у тканину оповіді. Їх мова позбавлена внутрішнього мовлення, як і самі носії її – багатоголосся світу. Вона небагатослівна, насичена неологізмами соціального і політичного змісту, пронизана стурбованими інтонаціями. Письменник фіксує складні процеси свідомості, що знайшли вияв у слові. Мова персонажів стає не стільки засобом індивідуальної характеристики, скільки глибоких історичних зрушень, засобом характеристики епохи. Лексичні одиниці, вживані автором, багатифункціональні. На сторінках невеликого за обсягом твору Хвильовий змальовує великі групи людей, маси, народ, як в широких епічних полотнах. Для цього використовується засіб знеособлювання: у героїв немає власних імен. Є «одиниця вагона», «муралі революції», «незграбний хохол», «пареньок», «товариші». Така ж неяскрава, позбавлена індивідуальних рис і мова персонажів, мова зневільованих людей. Вона не має зв'язку з народним ґрунтом, народними традиціями, культурою. Хвильовий робить основний опір на мову персонажів як засіб характеристики епохи і їх самохарактеристики.

«Сфто пятой вагон-антіраціональной. І скажу я тебе, братяц, про народи. Латиш – ефто тіш, смірной народ, мудрай, єврей – тож нічяво. Ходя катаяць аль тутарін –суворай і вернай народ. А вот ефтот хахол – паняхіда: как завоя про поля аль про девчину – тьякай!» [10, с. 158].

Усе словослово навантаження речення звернене до психологічного заглиблення і ніби фіксує процес думання, процес свідомості. Хвильовий використовує різні прийоми відтворення внутрішньочуттєвої сфери людини. Деякі міркування знаходять вияв у слові, деякі тільки зринають з глибин пам'яті:

«І раптом:

Ой на горі та жєнці жнуть.

Ей ви, хохли! Чого завили? Будє панихидити – і так сумно» [10, с. 158].

Наведені приклади не є діалогом у традиційному розумінні. Письменник представляє структури, що мають характер власної, прямої репліки персонажу, але передаються оповідачем. Кожна із наведених реплік створена своєрідними засобами мови. У мовній партії першого персонажа поєднані лексичні і фонетичні мовні засоби: діалектизми, жаргонізми і ритм та звукова спорідненість. Лексичний пласт представлений діалектною, згрубілою, побутовою мовою: «тіш, нічяво, паняхіда, завоя, хахол». Хвильовий знову вдається до узуальної метафори, передаючи міркування персонажу про особливості кожного народу, які завершуються зневажливою промовою на адресу українського народу. Українець образливо називається «хахлом» і порівнюється його характер, вдача з панахидою (церковна служба по померлому), а його пісня – з виттям. Зазначимо, що дієслово вити тлумачиться як дія, в результаті якої собаки, вовки та інші тварини видають протяжні, високі та жалібні звуки, що це слово із розмовної лексики має ознаки зниженої конотації [4, с. 115].

Глумлива інтонація створюється узуальною метафорою, але не вичерпує до кінця змісту репліки. Використовуючи деякі фонетичні особливості автор змальовує образ псевдо інтернаціоналіста, повідомляє не лише про національну належність мовлянина, а й змальовує його політичні уподобання, змінюючи звуковий образ слова інтернаціональний на «антіраціональний». Фактично він використовує антонімічні префікси в слові. Префікс інтер (лат. *inter* – між) має лексичне значення об'єднання. Префікс анти (грец. *anti*...) вживається для вираження протилежності або ворожості чому-небудь. Так читач потрапляє не до інтернаціонального вагону, а до вагону, де панують націоналістичні погляди. Передається глибоко прихований настрій письменника: його біль за свій народ і завуальована іронія над результатами інтернаціонального виховання державою своїх громадян.

Використовуючи російський діалект прикордонних місцевостей Чернігівської, Сумської і інших областей України в мові псевдо інтернаціоналіста, Хвильовий не тільки змальовує культуру мови та натуральність її для жителів певної місцевості, а й зображує рівень свідомості свого героя і своє ставлення до таких людей. Автор полемічно заперечує думку свого персонажу стосовно українського народу і його пісенної творчості. Роль рядка із пісні, який вводиться в мовну тканину новели багатифункціональна. Вона не тільки свідчить про глибоке знання автором народної культури, а й величезну пошану до українського фольклору, до історії українського народу. Спорідненість цих елементів створює аранжування реплік, яке допомагає зрозуміти і мовний ритм.

Ритм у новелі Хвильового не є орнаментом, зовнішнім по відношенню до змісту. Тому ритмічна організація тексту також стилістично ревалентна. Інформація, яку несе ритм, не завжди може бути виражена в словах. Тому ритм поглиблює зміст твору. Ритм наведеної вище репліки уповільнений, він передає міркування вголос, процес складний і незвичний для героя новели. Автор повторює однаково побудовані синтаксичні комплекси, слова, звуки: «Сфто пятой вагон, ...єфто... смірной народ..., ефтот хахол...» [10, с. 158].

Авторські фонетичні засоби підвищують експресивність мови, її емоційне і естетичне враження, пов'язане з звуковою тканиною мови.

Для того, щоб естетично впливати, звукова сторона мови повинна виділятися, звертати на себе увагу. Цікавий аспект взаємодії звуку і кольору у цій репліці, він підкреслює давно відомий інтуїтивний зв'язок між кольором і звуком. Звук [a] називають червоним, [o] – світло-жовтим. У розглянутій репліці автор 28 разів повторює [a] і 22 рази [o], тобто він творить кольоровий малюнок у підсвідомості читача звуковою семантикою. Швейцарський професор, доктор Макс Люшер дає психологічну характеристику червоному кольору: «Червоний колір відповідає античному елементу «вогонь», холерично-

му темпераменту, а в категоріях часу – сучасності (тоді як жовтий вказує на майбутнє)» [6, с. 23]. «І чим більше червоний переходить у жовтий, тим більше роздратованість переходить в збудження. А Ернест Юнгер констатував: «червоний колір – колір володарювання і бунтарства»» [6, с. 25]. Так, звукова палітра твору в поєднанні з іншими художніми засобами становить єдине ціле і впливає на свідомість читача.

Проблема детермінізму дійсності інтертекстуально пов'язує новелу Хвильового з літературою XIX ст. Автор начебто знову, на новому історичному етапі досліджує, як сучасність вплинула на свідомість людини, зруйнувала чи збагатила її морально, духовно, тобто проводить розвідку у царині свідомості людини, яка пережила історичні катаклізми, пов'язані зі зміною соціально-економічної формації. Та молодий автор навіть не полемізує з концептуальними висновками літератури XIX ст., бо прагне сформувати нові засоби зображення дійсності. Естетичні завдання вплинули на мовну стилістику новели. Перспективним ми вважаємо дослідження у ранній новелі Хвильового і синтаксичних елементів мови.

Література:

1. Агеєва В. П. Микола Хвильовий / В. П. Агеєва // Історія української літератури XX століття: У 2 книгах [за ред. чл.-кор. НАН України В. Г. Дончика]. – Кн. 1. К. «ЛІБІДЬ», 1998. – С. 284–290.
2. Безхутрий Ю. Хвильовий: проблеми інтерпретації : [монографія] / Ю. Безхутрий. – Х. : Фоліо, 2003. – 495 с.
3. Варинська А. М. Антономія в аспекті ідіостилі мовної особистості Миколи Хвильового [Електронний ресурс] / А. М. Варинська. – Режим доступу : librar.org.ua/sections_load.php?S=culture_science_education&ig=219
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – С. 115.
5. Ленська С. В. Експресіоністичність стилю малої прози М. Хвильового [Електронний ресурс] / С. Ленська. – Режим доступу : file:///C:/Users/Пользователь/Downloads/Fil_Wfuk_2012_3_8.pdf
6. Люшер Макс. Магія цвета / Макс Люшер. – Харьков : Изд-во Сфера; Сварог, 1996. – 432 с.
7. Синтаксичні та стилістичні функції займенників (на матеріалі творів М. Хвильового) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : bibliofond.ru/view.aspx?Id=730415
8. Степанова О. І. Синоніміка прикметникових лексем та їх місце в художніх текстах Миколи Хвильового / О. І. Степанова // Наукові записки. Серія «Філологічна». – Острог : Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія», 2008. – Вип. 10. – С. 134–142. – Режим доступу : eprints.edu.ua/52/1/NZ_Vyp_10.pdf.
9. Рожило Л. Експресивний синтаксис М. Хвильового [Електронний ресурс] / Л. Рожило // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. – Луцьк : Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, 1999. – № 6 : Філологічні науки. – С. 16–19. – Режим доступу : bibliofond.ru/view.aspx?id=730415.
10. Хвильовий М. Твори : У 2 т. / Микола Хвильовий. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1. – С. 154–167.